

Gerkesklooster en zijn ontginningsactiviteit in Langewold omstreeks 1300

In het uiterste westen van onze provincie bezat het rijke Gerkesklooster twee grote agrarische uthoven: Visvliet en Hilmahuis. Door herlezing van een oorkonde uit 1320 en interpretatie van kaartbeelden ontdekten Hans Mol en Jeroen Zomer hoe het klooster hier aan zijn grond kwam en welke tegenprestatie de monniken ervoor leverden.

Het Friese kustgebied telde in de Middeleeuwen een groot aantal kloosters, waarvan vaak aangenomen wordt dat ze veel land ontgonnen hebben. Monniken zouden zich verdienstelijk hebben gemaakt met het aanleggen van dijken, het graven van kanalen en het bouwen van zijlen. Er is wel eens aan dit zegenrijke werk getwijfeld omdat veel kloosters gesticht zijn op terpen of wierden, door sponsors die zelf ook op oud cultuurland woonden. Het kaartbeeld van het kloosterbezit in gebieden waarvan we weten dat ze in de 12e en 13e eeuw bedijkt zijn – zoals bij de Fivelmonding – doet echter vermoeden dat monniken wel degelijk op grote schaal land hebben ontgonnen.

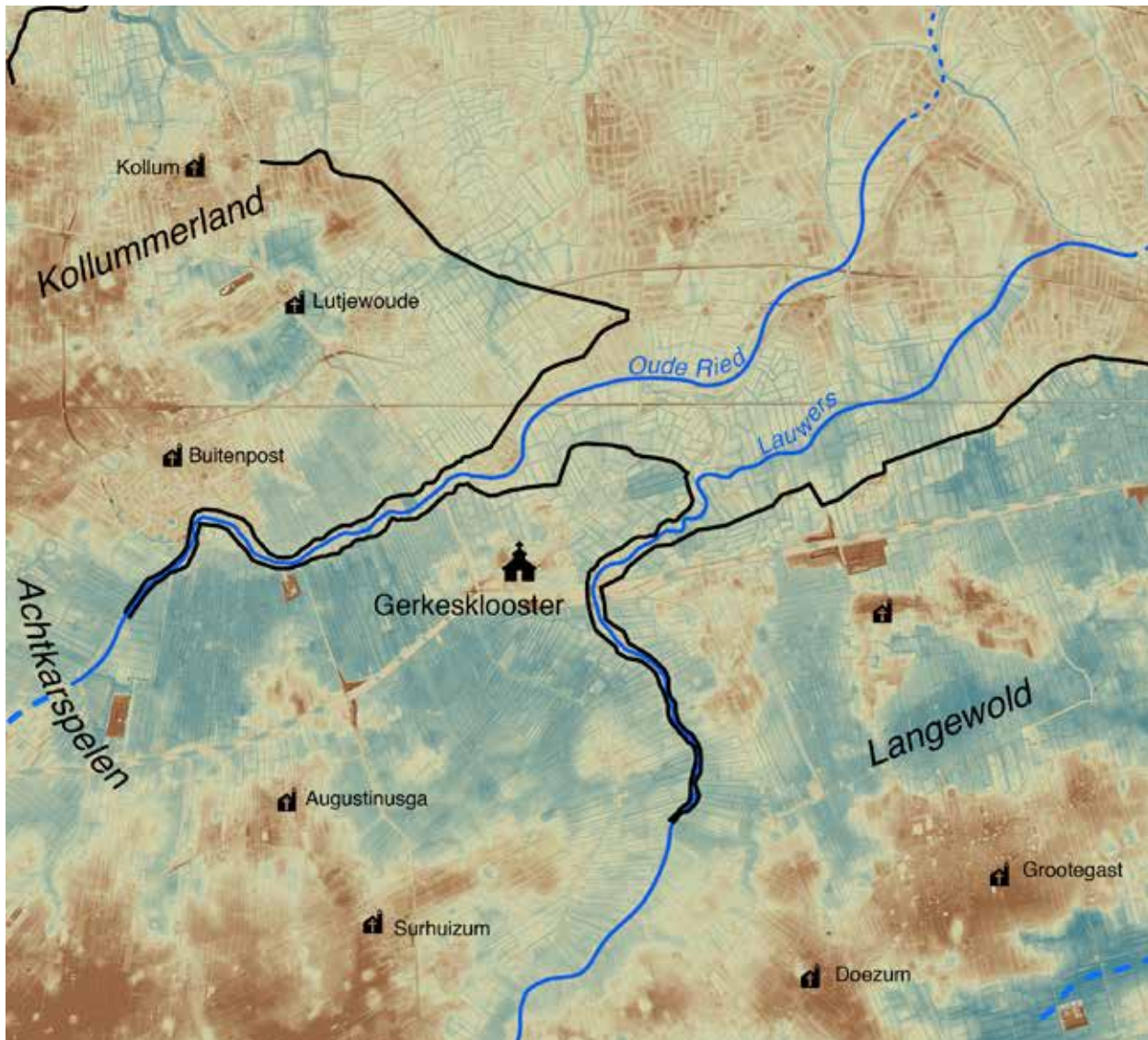
Dat ze tot heel wat in staat waren, is juist de laatste jaren voor enkele Groningse gebieden duidelijk geworden. Zo is in 2004-2005 bij Matsloot een complete uthof van het cisterciënzerinnenklooster Assen tevoorschijn gekomen. Dit 'Hoge Heem' blijkt in korte tijd aan het eind van de 13e eeuw vanuit het niets te zijn gebouwd op een omgracht terrein van 100 bij 200 meter. Verder

weten we op basis van een dendrochronologische datering van het funderingshout van de Aduarder Steentil dat het Aduarder Diep niet pas omstreeks 1400 door lekenbroeders is aangelegd maar al kort voor 1300. En onlangs bracht een luchtfotoanalyse van het Grijzemonnikenklooster bij Termunten aan het licht, dat daar tezelfdertijd binnen zo'n tien jaar een reusachtig kloostercomplex uit de grond is gestampt. Dat is gebeurd naar het model van de abdij Ihlow in Ostfriesland. Zulk onderzoek laat zien dat de cisterciënzer kloosterlingen tussen 1280 en 1300 organisatorisch en constructietechnisch op het toppunt van hun kunnen stonden.

Deze gevallen hebben betrekking op vestigingen op oud cultuurland. Voor het 'nieuwe land' wachten we nog op nieuw onderzoek. Het is in dit verband dat twee *grangiae* of agrarische exploitatiecentra van Gerkesklooster in de polders onder Visvliet en Lutjegast onze aandacht trekken. Jammer genoeg zijn ze nog niet door archeologen onderzocht. Toch valt er iets nieuws over hun functie, datering en ligging te melden. Het nieuws komt dit keer niet voort uit een pas ontdekte bron, maar uit het herlezen van een al bekende oorkonde uit 1320. We gaan er zo meteen uitvoerig op in. Voor een goed begrip van de tekst en zijn belang volgt echter eerst enige informatie over het ontstaan en de ligging van Gerkesklooster.

De abdij en haar ligging

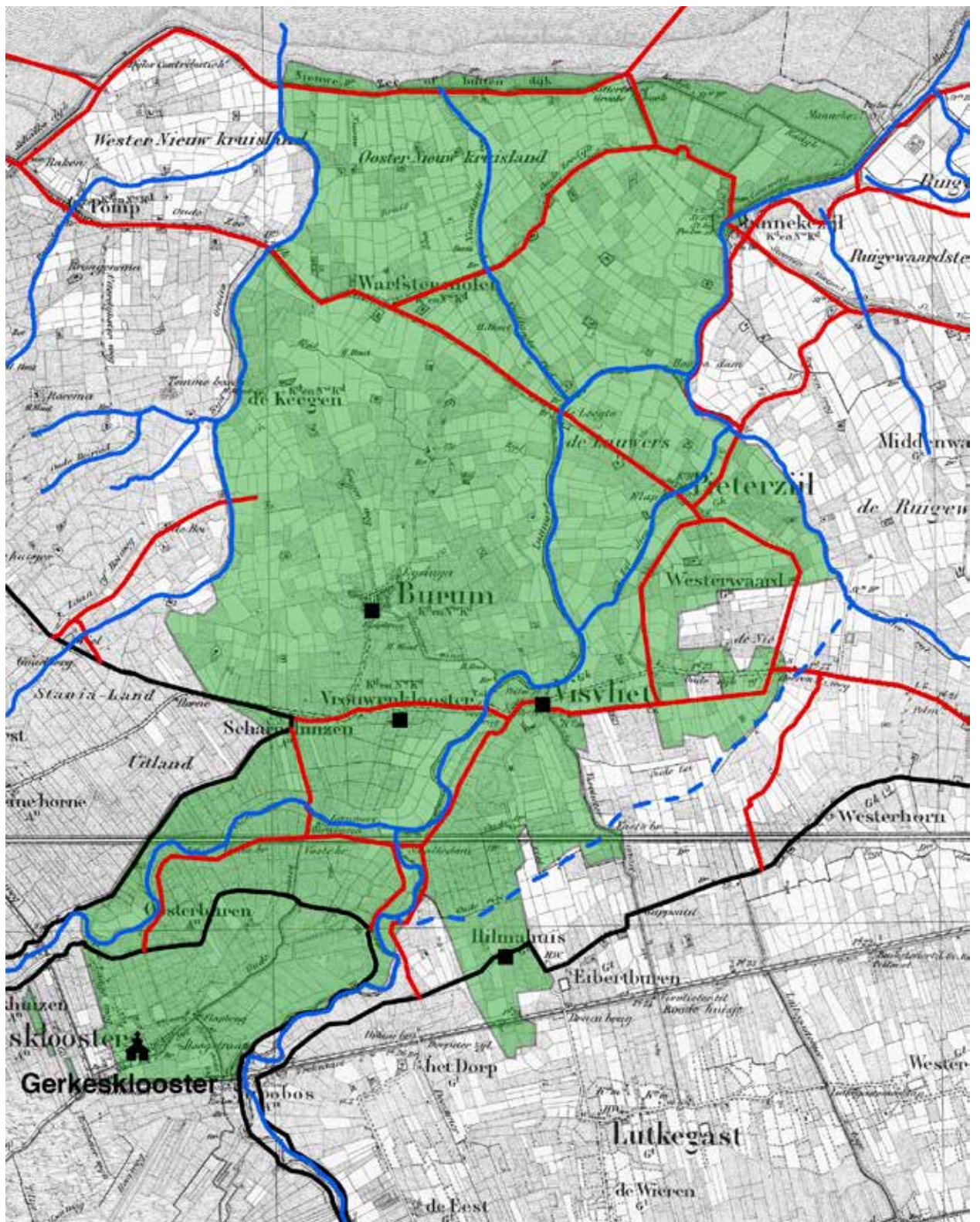
Gerkesklooster of Jeruzalem is de vijfde grote cisterciënzer abdij in de Friese landen. Hoewel relatief laat tot stand gekomen, was deze abdij in materieel opzicht uiterst succesvol. Bij haar opheffing, in 1580, beschikten

Figuur 1: Het Actueel Hoogtebestand Nederland met de ligging van Gerkesklooster in het uiterste noordoosten van Achtkarspelen, de streeknamen van de 'oude' veenontginningen, de 'oorspronkelijke' ligging van watergangen en de vroegste defensieve dijken (www.ahn.nl).

haar monniken over niet minder dan 2287 ha vruchtbare kleigrond. Het was daarmee het op twee na rijkste klooster van Friesland en Groningen, na de in respectievelijk in 1192 en 1165 gestichte abdijen Aduard en Klaarkamp, die 5814 en 2511 ha bezaten. De stichting is vaak genoeg beschreven, aan de hand van een uitvoerig verslag erover in de Abtenlevens van Mariëngaarde. Het was een turbulente affaire. Het klooster startte omstreeks 1240 als vrije gemeenschap op het landgoed *Wigarathorpe* van de kinderloze edelman Geric of Gerke. Deze zou zich voor de begeleiding achtereenvolgens gericht hebben tot de augustijner koorheren van Ludingakerke bij Harlingen en de cisterciënzers van Klaarkamp. Hij kreeg echter pas echt steun van Mariëngaarde, in de vorm van een prior die de aspirantkloosterlingen in de premonstratenzer leefwijze moest onderrichten. Na een poosje meldden de cisterciënzers zich echter opnieuw bij Gerke, waardoor er een

conflict over de patronage ontstond tussen Mariëngaarde en Klaarkamp. Dit werd uiteindelijk op zo'n manier bijgelegd, dat de cisterciënzers zich over het kloostercomplex te *Wigarathorpe* konden ontfermen en de premonstratenzers zich tevreden moesten stellen met een even zuidelijker gelegen uithof. Achteraf bezien was dit voor de cisterciënzers een uitstekende deal. Het oorspronkelijke kloostercomplex kon rechten op aanwassen aan de zeezijde doen gelden, anders dan de aan de veenzijde gelegen uithof. Overigens mochten de religieuzen die op dat moment tot de prille gemeenschap behoorden zelf besluiten in welk van beide huizen ze opgenomen wilden worden. Deze geschiedenis zal in 1249 zijn geëindigd, want toen werd Gerkesklooster daadwerkelijk als abdij in de cisterciënzer orde opgenomen. Het werd enige decennia later zelf moederklooster van de vrouwenpriorij Galilea of Vrouwenklooster op het nieuwe land onder Burum.

In de jaren 1240-1249 was de plek waarop het klooster ontstond zeker geen nieuw land meer, al lag het nog wel dichtbij uitgestrekte, regelmatig overstromde kwelders. Een blik op de kaart leert dat de nederzetting *Wigarathorpe* op een dekzandkop lag middenin een onregelmatig blokverkaveld kleidek dat door overslibbing aan de noordrand van een groot veengebied was ontstaan. Die

kop bevond zich tussen twee stromen die het water uit de nog hoge veengebieden van het westen en zuiden in noordoostelijke richting naar zee afvoerden. De westelijke stroom kennen we als de Oude Ried, de zuidelijke en oostelijke als de Lauwers. Volgens de kaarten in het boek van Rienks en Walther over *Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân* uit 1954 mondde de Oude Ried al vanaf het

Links: figuur 2: De Topografische Militaire Kaart van omstreeks 1860 met daarop in groen afgebeeld het gezamenlijke bezit van Gerkesklooster en Vrouwenklooster tijdens de Reformatie. De zwarte blokjes geven de locaties aan van de klei-uithoven van Gerkesklooster (www.hisgis.nl). Met blauw zijn de belangrijkste watergangen aangegeven waarbij de Lauwers en de Oude Ried een gezamenlijke benedenloop hebben. De beneden-Lauwers is met een blauwe stippellijn weergegeven. De zwarte lijnen geven de oudste defensieve dijken in het gebied weer en de rode lijnen de jongere offensieve dijken.

Rechts: de opgraving van de pomp in de noorderdijk van de Oude Ried ten zuidoosten van Buitenpost in 1984. Foto: RCE.

begin uit in de Lauwers. Recent onderzoek heeft evenwel duidelijk gemaakt dat de Lauwers sinds oude tijden vanaf Stroobos naar het noordoosten wegstroomde, boven Grijpskerk langs. Op de bodemkaart is die oude geul met zijn lage ligging nog duidelijk te volgen (zie figuur 1). De zuidelijke oever van deze voormalige beneden-Lauwers lijkt de basis te zijn geweest voor de ontginning van het achterliggende, nog hoge veengebied van Lutjegast en Grootegast. De stroom is in de late 12e of vroege 13e eeuw in hoog tempo door opslibbing verland, waarna hij – door menselijk ingrijpen – ter hoogte van Schalkedam verbonden is geraakt met de Oude Ried, die van daar af nadien Lauwers heet. De reconstructie van het kloosterbezit laat zien dat de abdijs een aaneengesloten nieuwlandcomplex aan weerszijden van deze gezamenlijke Lauwers-Ried-benedenstroom heeft verworven (zie figuur 2). Verder valt op dat naast de centrale uithof van Gerkesklooster bij Visvliet een zijl is aangelegd aan het eind van een diep dat overtollig water uit de laagte van de voormalige beneden-Lauwers én het achterliggende veengebied van Lutjegast moest afvoeren.

De verdeling van het nieuwe land

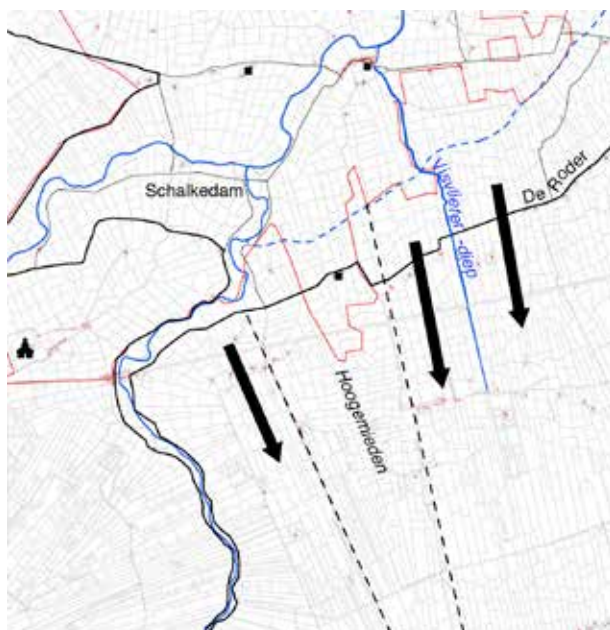
Deze landschappelijke situatie roept de vraag op hoe de landaanwinning van de monniken zich verhiel tot die van de kolonisten die zich al eerder langs de zuidoever van de oude Lauwers ten noorden van Lutjegast hadden gevestigd, op de as tussen Eibersburen en de Westerhorn.

Laten we eerst vaststellen dat hier vóór de komst van de monniken al een paar dijken lagen. De Oude Ried en de (Oude) Lauwers waren nog niet afgedamd maar waren al wel bedwongen door de aanleg van kaden of lage dijken. Dat was zowel het geval in Achtkarspelen als in Langewold. Belangrijk is de vroege vermelding van een *dijck by den veld* in de Willekeuren van Langewold van omstreeks 1250. Deze is te identificeren als de dijk die van Stroobos over Grijpskerk en Oxwerd naar Noordhorn loopt, en die in een stuk van 1385 als de *Roder* wordt aangeduid. Een

bewijs van dijkbouw is ook dat in 1984 ten oosten van Buitenpost bij de noordelijke Oude Ried-dijk een houten uitwateringssluus of pomp is aangetroffen, die op basis van koolstofdatering op de tweede helft van de 12e eeuw of iets later gedateerd kan worden (zie afbeelding 3). De streekbewoners hadden dus zeker al vóór de komst van de monniken het nodige gedaan, om te voorkomen dat de door ontginning dalende veenbodem in het achterland overstroomde.

Zoals veel andere kloosters stichtte Gerkesklooster al snel een aantal uithoven. Dat waren veel grotere agrarische bedrijven dan de doorsnee familieboerderij: vaak bedroeg de oppervlakte meer dan 100 ha. De bedoeling was dat het werk er volledig in eigen beheer, door lekenbroeders (werkmonniken) zou worden verricht. Zelfvoorziening was het devies, om het klooster onafhankelijk van de wereld te doen zijn. In de praktijk bleek de productie toch vaak op de markt te worden afgestemd, om geld te genereren waarmee constructiemateriaal en levensmiddelen (rogge) gekocht konden worden die van elders moesten komen. Vooral in de periode tot 1350, toen de kloosters grote aantallen lekenbroeders wisten aan te trekken, heeft deze uithofeconomie gefloreed. Dat was ook zo bij Gerkesklooster. Dat wist tenminste vier grote voorwerken op de klei te stichten: Visvliet, Hilmahuis, de uithof te Burum en de uithof waarop Vrouwenklooster tot stand is gekomen. Het zal duidelijk zijn dat de opbouw ervan verband hield met de eerste fase van de bezitsverwerving.

Figuur 4: De Hoogemieden gelegen tussen de van noord naar zuid ontgonnen ontginningsystemen van Dorp/Doezum en Lutjegast/Grootevast afgebeeld op de grenzen van de kadastrale kaart van 1832 (www.hisgis.nl). Met de rode lijn is de grens van het kloosterbezit weergegeven.

Tot dusver was het ontstaan van deze klei-uthoven niet goed te dateren. Het kloosterarchief bevat nu eenmaal weinig documenten van vóór 1400. In een jongere oorkonde, van 1459, heet Visvliet het *Olde voerwerck* en Hilmahuis het *Nye voerwerck*. Toen werden deze *grangiae*, zoals ze in het Latijn genoemd werden, overigens al lang niet meer door lekenbroeders geëxploiteerd. Op elk ervan zaten twee meiers, die recht hadden op een vrije stoel in de kerk van Lutjegast. Dat het *Olde voerwerck* ook echt bij de Visvlietierzijl lag, blijkt uit een iets oudere oorkonde uit 1426, waarin sprake is van den *Olden foerwerck up den utedick, by der Olde syelroede*. Op grond nu van de bijvoeglijke naamwoorden *Olde* en *Nye* kan geconcludeerd worden dat het voorwerk met de – mogelijk bedachte – naam Visvliet ontstaan is vóór Hilmahuis. Op het eerste gezicht lijkt dat vreemd, gezien de meer zuidelijke ligging van Hilmahuis, aan de Hilmahuisterweg onder Lutjegast; het zou immers wijzen op een ontginning noord-zuid, terwijl we eerder een landaanwinning zuid-noord zouden verwachten. Hoe dit te verklaren?

De oplossing voor dit probleem ligt in de op één na oudste oorkonde van Gerkesklooster, uit 1320. Deze draagt de titel *Limitatio aggerum inter conventum de Iherusalem et coheredes novae terrae in Langwold*. Letterlijk kan dat worden vertaald als ‘Begrenzing van de dijken tussen het convent van Jeruzalem en de medegerechtigden van het nieuwe land in Langewold’. De uitvaardiger was de abt van Gerkesklooster. Hoewel de oorkonde alleen in kopie bewaard bleef, dateert hij gezien de schrijfhand wel uit de tijd waarin hij is opgemaakt. Het stuk is al lang bekend, want het staat al in deel I van het *Groot Placaat en Charterboek van Vriesland* uit 1768. De inhoud betreft

afspraken over de verdeling van een part van de *nova terra* (nieuwe land) met behulp van *Reynard de Ryquarda*, landmeter te Oldekerk. Veel besproken is het stuk echter niet omdat de tekst moeilijk te interpreteren is. Dat komt onder meer doordat de uitgevers een paar lastig leesbare passages hebben opengelaten.

Hernieuwde bestudering van het document bracht uitkomst. In het cruciale gedeelte waarin een van de partijen wordt benoemd: *coheredes nove terre in ... Langwold* [= mede geërfden van het nieuwe land ... in Langewold], moet zonder enige twijfel worden gelezen: *coheredes nove terre in grangiis in Langwold*. De *ran*-afkorting in het Latijn staat geen andere conclusie toe. Het gaat dus niet om erfgenamen van het nieuwe land zonder meer, maar om de medegerechtigden van het nieuwe land onder de uthoven van het klooster in Langewold. En die uthoven kunnen niet anders zijn geweest dan die van Visvliet en Hilmahuis, die bijgevolg alle twee al in bedrijf waren in 1320, zij het de eerste al lang en de tweede vermoedelijk nog maar kort.

Is dit al een belangrijk inzicht, het vervolg van de oorkonde biedt, ondanks zijn cryptische, nauwelijks te volgen bewoordingen nog een tweede interessante gevolgtrekking. De abt schrijft als opsteller dat er een regeling getroffen is tussen zijn klooster en de medegeërfden van het nieuwe land onder de uthoven in Langewold, over de grenzen tussen de kloostergoederen en die van de geërfden in Hillamahusum. De eigenlijke verdelingsregeling is niet te achterhalen omdat de gebruikte veldnamen niet te lokaliseren zijn. Wel uit te leggen is de aanloop tot de bezegeling van de overeenkomst. Daarin wil de abt de overeenkomst bekrachtigen ‘... opdat al deze voornoemde goederen die door onze eerbiedwaardige vaders verworven zijn en door onze voorgangers, die grote aalmoezen tot heil van hun zielen aan dit klooster geschonken hebben, gehouden worden eeuwig recht te bezitten’. De mededeling is niet eenduidig, omdat ze verwijst naar de ‘voorvaders’ van beide partijen, te weten de abten van het klooster enerzijds en de rechtsvoorgangers van de geërfden anderzijds. Degenen die grote schenkingen hadden gedaan, kunnen uiteraard alleen de laatstgenoemden zijn geweest. De conclusie moet luiden dat een deel van het latere uthofland door de geërfden aan het klooster is overgedragen. Het kaartbeeld suggereert dat dit land grotendeels rondom de jongste uthof Hilmahuis gelegen was.

Kijken we naar de plaats van het Hilmahuis en het bezit eromheen binnen de verkaveling, dan valt op dat deze ten noorden lagen van de spievormige Hoogemieden, een stuk restveen ten westen van de dorpskern van Lutjegast (zie figuur 4). Zo'n restveen wordt vanwege zijn begrenzende karakter in de bronnen vaak een *zijdewende* genoemd. In dit geval is dit makkelijk te herkennen aan de onregelmatige, oost-west gerichte percelering. Het bleef lange tijd onontgonnen en zal aan de grondbezitters van Lutjegast en Grootegast gezamenlijk hebben toebehoord. Dat betekent dat de grond waarop het voorwerk is gesticht, geen particulier eigendom is geweest maar gemeenschappelijk bezit dat door zijn verhoudingsgewijs lage ligging – het toponiem Hoogemieden zal dateren uit de tijd dat het cultuurland in de omgeving door ontginning was gedaald – en door zijn gebrekkige afwatering voor de gerechtigden weinig waarde had. De schenking van de grond rond het voorwerk in het noorden van de spie zal dan een collectieve daad zijn geweest van de grondbezitters van Lutjegast en Grootegast.

Het is de vraag of genoemde bezitters alleen tevreden zijn geweest met geestelijke tegenprestaties. Gezien de problemen die de voortschrijdende bodemdaling in het gebied met zich meebracht, ligt het voor de hand dat het klooster hen behalve met gebeden, op waterstaatkundig gebied tegemoetkwam. Want de waterafvoer van de Lutjegasters moet juist in de late 13e eeuw veel problemen opleverd hebben. Door de aanleg van de *Roder*-dijk waren de geërfden achter de dijk al eerder gedwongen een collectieve afwatering te realiseren. Omdat de monding van de oude beneden-Lauwers dichtslibde en de stroom moeilijk om te keren viel naar het begin van het Nieuwe Lauwers/Rietsysteem bij Schalkedam, bestond de enige voor de hand liggende oplossing uit het graven van een wetering zuid-noord dwars door de hoogte van Visvliet, alwaar het water op de nieuwe Lauwers kon afstromen. Hierbij zullen de monniken van Gerkesklooster de geërfden hebben geholpen. Zij zorgden voor een zijl en

een diep. In ruil daarvoor kregen ze de beschikking over de landen die ten noorden van de gemeenschappelijke zijdwende waren opgeslibd, waarop ze dan de uithof Hilmahuis stichtten en waarvan ze mogelijk nog een deel aan de al bestaande uithof Visvliet toewezen.

Conclusie

In deze bijdrage kunnen niet alle details van Gerkeskloosters ontginningsactiviteiten worden besproken. In de dissertatie die Jeroen Zomer volgend jaar hoopt te verdedigen, worden onze interpretaties beter gefundeerd. We hopen met de casus Gerkesklooster–Langewold te hebben aangetoond dat cisterciënzer kloosters infrastructuur inderdaad tot grootse prestaties in staat waren, ook bij het aanwinnen van nieuw land, en dat ze daar de belangen van derden mee dienden wanneer die gelijk oplepen met die van henzelf.

De omgeving van de Hilmahuisterweg anno 2015. Foto: Harry Pertou.

Literatuur

- A.J. Andreae, *Het klooster "Jerusalem" of het Gerkesklooster: eene bydrage tot de geschiedenis der kloosters in Friesland* (Leeuwarden 1975).
- J.J. Feikens en J.A. Mol, 'De nieuwbouw van het cisterciënzer klooster Menterne, ca. 1290-1300. Een verkenning van de ruimtelijke structuur', *Groninger Kerken* 2015 (1) 1-12.
- H.A. Groenendijk, J. van der Plicht en H.J. Streurman, 'Steenl, an early stone bridge in the monastic landscape of Groningen, the Netherlands', *Journal of Archaeology in the Low Countries* (2012) 4-1, 159-166.
- J.Y. Huis in 't Veld, 'Het Hoogetheem, een Drents kloostervoorwerk in Groningen.' *Stadse Fratsen* 2011, 28.
- H.T.M. Lambooy en J.A. Mol, *Vitae abbatum Orti Sancte Marie: vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum/Leeuwarden 2001).
- J.A. Mol, P.N. Noomen, en J.H.P. van der Vaart, *Achtkarspelen-Zuid/Eestrum: een historisch-geografisch onderzoek voor de landinrichting* (Leeuwarden 1990).
- J.A. Mol, 'Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkesklooster' in: Elm, K. (red.) *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster* (Berlin 1992) 67-96.
- J.A. Mol, 'Monasteries and water management in the Frisian coastal plain. The reconstruction of landed property as a trigger for new research on the chronology of embankment and drainage' in: E. Thoen e.a. (eds.) *Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered* no. 13 (Turnhout 2013) 267-286.
- K.A. Rienks en G.L. Walther, *Binnendijken en slieperdijken yn Fryslân* (Leeuwarden 1954).